

ЛЕКЦІЯ 7. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

План

1. Політична еліта: сутність, структура, функції.
2. Теорії еліт.
3. Природа та сутність політичного лідерства.
4. Функції політичних лідерів.
5. Типологія політичних лідерів.

Интерес до феноменів політичної еліти і політичного лідерства та первісні спроби їхнього тлумачення сягають глибокої давнини. Систематичне осмислення, найвищий рівень обґрунтування та практичне застосування теоретичних узагальнень щодо них припадають на ХХ ст. Висновки вчених-політологів, а також суспільно-політична практика виникнення й функціонування політичних еліт і політичного лідерства засвідчують, що вони — реальність нинішнього і, вірогідно, наступних етапів розвитку людської цивілізації.

Еліти в політиці: поняття та еволюція теорії

Починаючи з XII ст., термін «еліта» використовували для позначення товарів вищої якості, а згодом — у сфері суспільного життя для вирізнення груп «кращих» людей — вищої знаті, духовенства, військових.

Політична еліта (франц. elite — краще, відібране, вибране) — самостійна, вища, відносно привілейована група людей, наділена особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

У період античності елітарний світогляд знайшов своє відображення в працях Платона, який вважав, що державні функції можуть виконувати тільки вибрані — ті, хто отримав особливе виховання і має досвід управління державними справами. Людей, які не володіють належними знаннями, слід усунути від здійснення управлінських функцій, щоб уникнути хаосу в державному керівництві. Платон пояснював необхідність і природність існування еліти з огляду на своє вчення про душу, яка начебто складається з трьох частин: розумової, вольової (афективної) та чуттєвої. Перші дві частини притаманні небагатьом вибраним — аристократії, а третя — простим людям. Він вирізняв три своєрідні соціальні групи: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих громадян, що становлять керовану більшість. Ці групи існують у жорстких соціальних межах. Проте Платон вважав можливим

перехід (як виняток) обдарованої людини з нижчої соціальної групи до вищої та навпаки. Спираючись на це положення, американські дослідники теорії еліт К. Прюїт і А. Стоун називали Платона попередником теорії «циркуляції» еліт. І небезпідставно: його теорія справила значний вплив на вчених, які розвивали теорію еліт на зламі ХІХ—ХХ ст., — італійських соціологів В. Парето і Г. Моска, німецького філософа О. Шпенглер-ра, французького вченого Ж. Сореля (Б. Муссоліні називав його своїм духовним батьком) та багатьох інших.

В. Парето визначав еліту як групу, до якої належать найпродуктивніші та найздібніші в різних сферах діяльності особи, які отримали «найвищий індекс» у своїй діяльності. Соціальна система, за теорією Парето, прагне до рівноваги; ця рівновага не статична, а динамічна, її динаміка детермінується елітою — меншістю, яка править. Виокремлення еліти — вихідний пункт теорії Парето. Для цього він пропонував статистичний метод, за яким у кожній сфері діяльності людини можна встановити певний індекс, тобто найвищу і найнижчу оцінки діяльності. Сукупність осіб, кожна з яких отримала у своїй сфері найвищу оцінку, Парето й називав елітою. Наприклад, талановитий юрист матиме 10 балів, пересічний — 6, нездатний — 0. Саме так він розглядав принцип визначення й формування еліти, виводячи необхідність її існування з нерівності індивідуальних можливостей людини: заможні, талановиті, обдаровані є елітою суспільства. Для пояснення соціальної динаміки він сформулював теорію «циркуляції еліт», згідно з якою еліти виникають із нижчих верств суспільства, в процесі боротьби піднімаються у вищі, там розширюють свій вплив, досягають розквіту, а потім перероджуються і, зрештою, зникають. Цей кругообіг і є універсальним законом історії. Якості, необхідні для одержання і утримання влади, змінюються протягом історичного розвитку згідно з конкретною ситуацією. Парето вирізняв два головні типи еліти: леви, для яких характерний консерватизм, і лиси — майстри політичних комбінацій. За стабільної політичної системи домінують леви, у нестабільній ситуації — лиси.

Г. Моска, як і В. Парето, поділяв суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Він визначав еліту як політичне найактивнішу групу людей, зорієнтованих на здобуття та утвердження влади. Моска вважав, що основою суспільного розвитку є не економіка, а політика. Правляча еліта концентрує у своїх руках керівництво державним механізмом, а тому має безпосередній вплив на економічну ситуацію в країні. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюється склад правлячого класу, його структура, але він завжди існує, навіть більше — він визначає і формує політичний процес. Така організованість меншості — одна з умов її панування над більшістю. Ще одна умова — моральна вищість над керованою масою, що

виправдовує владу меншості. Моска розрізняв два принципи правлячої меншості: активний і ліберальний. Кожній епосі, на його думку, відповідає свій принцип, головне, щоб він діяв якомога ефективніше.

Дещо під іншим кутом зору розглядав цю проблему М. Вебер, який, характеризуючи роль особи в суспільному житті, місце та роль еліти в управлінні державними справами, застосував відоме з християнської богословської літератури поняття «харизма» — виняткова обдарованість. Вебер розглядав харизматичного лідера як особу, яка має особливі здібності, вірить у своє призначення, а його послідовники неодмінно повинні вірити у свого лідера. Харизматичний авторитет спершу не має у своєму розпорядженні ніякої організованої сили, його вплив ґрунтується суто на особистісних характеристиках. Цим він відрізняється від так званих традиційного і раціонально-легального авторитетів, які спираються на традиції та закони. Та щоб утримати, зміцнити свої позиції, харизматичний авторитет мусить пристосуватися до повсякденного життя. Отже, харизматичний авторитет зі своїм оточенням з часом переходить до управління державними справами, стає бюрократичною елітою. Саме так найчастіше відбувається заміна аристократичної еліти на бюрократичну, головна мета якої — компетентність. У системі бюрократії всі підкорені інтересам організації, а не особі, людина в ній виконує лише певну функцію. Вебер вважав, що бюрократія — це ієрархія знання, верхи якої покладаються на низи в знанні часткового, а низи на верхи — у знанні загального.

Серед українських мислителів, які порушували питання еліт, привертає увагу концепція «національної аристократії» В. Липинського. Він обґрунтовував існування еліти відповідно до потреб національного відродження, вважав, що ні етнографічна маса людей, ні окрема територія та мова не створять нації автоматично. Щоб сформувалася нація, потрібна активна група людей, здатна лідирувати в розвитку та пропагуванні сутнісних для нації політичних, державних, культурних цінностей. Ця група і є носієм національної ідеї, яку В. Липинський називав «національною аристократією», як і Аристотель, вважаючи аристократією групу найкращих людей у певний історичний період. Найкращі вони тому, що організують, структурують, ведуть націю до певної мети, є носіями єдиної ідеї. Для цього національна аристократія повинна мати матеріальну силу та моральний авторитет. Тільки за цих умов вона може очолити, здійснити та завершити процес структурування та організації нації. В. Липинський підкреслював необхідність оновлення національної аристократії, оскільки кожному політичному угрупованню потрібні нові ідеї та організатори. Водночас обов'язковим є зворотний зв'язок із керованою більшістю. Важливим елементом цієї концепції є висновок про те, що чим розвинутіше і складніше матеріальне

життя певної нації, тим складніші проблеми повинна розв'язувати національна аристократія.

Існує багато *підходів до обґрунтування необхідності існування еліт*. Наведемо найпоширеніші з них.

Біологічний підхід. Представники його вмотивовують необхідність поділу суспільства на еліту і масу, спираючись на твердження, що відмінність між ними є генетичною: люди, які належать до еліти, володіють ціннішим, вищим біологічним, а відповідно — фізичним і розумовим потенціалами. На такі аргументи спирався, зокрема, фашизм.

Психологічний підхід. Згідно з ним еліта і маса наділені особливими, лише їм властивими психологічними якостями. Серед психологічних тлумачень еліт поширеною є концепція З. Фрейда, який вважав, що диференціація суспільства на еліту і масу виникла з родового авторитету. Людській масі та окремії людині властива потреба в авторитетові як втіленню батьківської опіки, що існувала в дитинстві. У дорослої людини це існує у сфері підсвідомого та виявляється в потребі підкорятися встановленим владою нормам і правилам. Зовнішні протиріччя — це вияв внутрішніх. І в кожній людині, за Фрейдом, є два начала — бажання життя (ерос) та бажання смерті (танатос). В еліти переважає перше, а в маси — друге. Масу Фрейд розглядав як вияв агресії первісної орди, тому насилля, що чинить еліта, є благом для маси.

На думку неофрейдистів (Е. Фромм), протиріччя в існуванні еліти й маси зумовлені садистсько-мазохістськими механізмами. Характерні для елітарної орієнтації садистські тенденції означають бажання зробити інших залежними від своєї волі; прагнення використати особу для своїх цілей; потяг до фізичного, морального насилля. Масі властивий мазохізм, який, за Фроммом, є одним із захисних механізмів, що допомагають людині запобігти ізоляції. Вона втікає від свободи, відповідальності за самостійні рішення і підкоряється встановленим владною елітою принципам. Звідси висновок: існування еліти і мас психологічно й політичне необхідне.

Функціонально-технократичний підхід. Його представники пояснюють існування еліти як функції соціальних відносин, забезпечення потреб суспільства в управлінні. Цей принцип знайшов відображення в працях Дж. Бернхема, А. Фріша та ін. Вони вважають, що формування еліти залежить від функцій, які в певну епоху відіграють у суспільстві головну роль. Дж. Бернхем у книзі «Менеджерська революція» стверджує, що капіталістичну систему заступить менеджеризм, тобто еліта керівників — директори, керівники великих компаній. Згідно з функціонально-технократичними конкуренціями нині відбувається процес відчуження управління від власності,

нова еліта рекрутується з усіх категорій та верств населення, розвиток НТР створює умови для утвердження інтелектуальної еліти. Влада тепер — це доступ до знань та інформації. Так відбувається перехід влади від еліти власників до еліти професіоналів, спеціалістів виробництва.

Усі названі концепції сходяться в тому, що управління не може реалізовуватися всім суспільством, а має, хоча б із технічних причин, здійснюватися кваліфікованою елітою- головним знаряддям, з допомогою якого еліта досягає своєї мети, є держава, у якій основні посади обіймають представники еліти (правляча еліта). Правляча еліта — це група осіб, рішення яких істотно впливають на процес функціонування і розвитку суспільних інститутів. Якщо розглядати еліту в площині структури влади, то вона складається з групи, яка виносить політичні рішення, і групи, яка здійснює політичний тиск.

Правляча еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів:

1. Політична еліта, яка є частиною правлячої, виступає носієм владних функцій, її вплив на систему владних відносин визначається співвідношенням сил усередині самої еліти, співвідношенням політичних сил у державі, формою політичного устрою, наявністю й гостротою політичних конфліктів. Політична еліта володіє непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями, бере безпосередню участь у схваленні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади чи впливом на неї.

2. Бюрократична еліта охоплює представників управлінського апарату. Вони мають владні повноваження, впливають на виконання важливих державних функцій.

3. Комунікаційна та ідеологічна еліта — представники науки, культури, духовенства та засобів масової інформації.

Класичні концепції еліт В. Парето, Г. Моски та інших учених, які заклали основи макіавеллістської школи, нині критикують за надмірне наголошування на психологічних чинниках, за ігнорування демократичних і ліберальних цінностей, а перебільшення ролі лідерів, нехтування активності мас, недостатній рівень урахування свідомості суспільства і цинічне ставлення до боротьби за владу.

Як альтернатива макіавеллізму в сучасній політичній науці поширені ціннісні концепції еліт, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліберальні концепції.

Ціннісні концепції еліт. їх об'єднують такі спільні настанови: еліта — найцінніший елемент суспільства, наділений високими здібностями в найважливіших для держави сферах діяльності; панівне становище еліти

відповідає інтересам усього населення; формування еліти є наслідком природного добору суспільством найцінніших своїх представників; елітарність — закономірний наслідок рівності можливостей, вона не суперечить сучасній представницькій демократії.

Теорії демократичного елітизму. Згідно з ними керівна група не лише наділена певними якостями, а й здатна виконувати функцію захисту демократичних цінностей (свободи особистості, слова, друку, політичної конкуренції).

Концепції плюралізму еліт. Передбачають визнання наявності багатьох еліт одночасно, вплив яких обмежений певними сферами діяльності; перебування еліт під постійним впливом мас; наявність демократичної конкуренції еліт; мінливість і нестійкість відносин влади і як наслідок — відсутність стійких позицій панівного класу; умовність відмінностей між елітою та масою з огляду на широкі можливості доступу до лідерства.

Ліволіберальні концепції еліт. Базуються на критиці елітарності суспільства з демократичних позицій, структурно-функціональному підході до еліти; визнанні глибоких відмінностей між елітою та масою, складності структури панівної еліти.

Тип еліти здебільшого залежить від політичного режиму, в якому вона існує. Вирізняють два *основні типи еліт* — відкриту й закриту.

Відкрита еліта. Вона допускає спонтанний приплив нових членів, піддаючи при цьому остракізмові (засудженню) порушення встановлених правил. Вирішальним критерієм підбору є особисті якості, досягнення у сфері діяльності, якою займається претендент, значна популярність (спосіб підбору конкурсний). Посадовими вимогами є компетентність, професіоналізм (посаду слід обіймати відповідно до особистих якостей — моральних, професійних тощо). Вагоме значення має громадська думка. Відкрита еліта формується за такими принципами: економічна вагомість, політичний статус, популярність, професіоналізм у своїй сфері діяльності, підтримання власного авторитету; увага до суспільної думки.

Закрита еліта. Характерна для тоталітарного режиму і має такі ознаки: заперечує спонтанність формування; члени еліти не піддаються остракізмові за порушення дисципліни; головне в підборі — відданість вождеві з урахуванням особистих якостей; спосіб підбору — кадрова політика партії та влади; посадова вимога — точне виконання директив керівництва; ігнорує громадську думку, посади часто надають за прихильність керівництву.

У західній політології еліту поділяють: *за особисті ми якостями* — на статичну і виконавчу; *за типом впливу* — на професійну і групову; залежно

від форми правління — на традиційну, внутрішню і зовнішню; *за стилем правління* — демократичну, ліберальну, авторитарну. Що ж до добору еліт, то К. Мангайм визначає три типи: 1) на основі крові; 2) на основі приватної власності; 3) на основі інтелектуальної продуктивності. На його погляд, еліта крові характерна для доіндустріального суспільства, еліта багатства — для індустріального, а еліта продуктивності — для постіндустріального.

Природа, концепції та класифікація політичного лідерства

Проблема політичного лідерства має давню історію. За античності лідером вважали особу, здатну творити історію. Певні історичні умови вимагали свого лідера, вождя, і завжди з'являлися теорії, які відображали чи рекомендували тип, образ та завдання відповідного лідера.

В епоху Відродження за небувалого злету мистецтва та науки постала теорія італійця Н. Макіавеллі, згідно з якою люди є різними, але звички мають однакові, в масі своїй більше схиляються до поганого, ніж до доброго. Головне є те, що в основі людської природи — інтерес або жадоба влади й наживи. Макіавеллі вважав, що в політиці володареві слід удаватися до великих, віртуозних шахрайств, зрад, які, як він гадав, вимагають мужності, особистого впливу та авторитету.

Теорію лідера-надлюдини розвинув німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844—1900). Лідер, за його концепцією, — вищий біологічний тип людини, що ігнорує встановлені мораль, культуру, політичні цінності. Своїх сучасників Ніцше вважав утраченим поколінням, його герої — це герої майбутнього. Людина мусить побороти в собі все, що сприяє спокою та лінощам. Слід позбутися повсякденності, бути вищим за неї, щоб стати особою, здатною володіти і керувати. Це своєрідна концепція самовиховання, знищення в собі раба. Спрощений, вульгаризований підхід до концепції Ніцше застосував фашизм, що призвело до неадекватного сприйняття його філософії, наклало на неї тавро людиноненавистницької теорії (зокрема в колишньому СРСР). Французький соціолог Габріель Тард (1843—1904) вважав, що лідер є рушієм суспільного процесу, силою, що спонукає та певною мірою скеровує розвиток людської історії. На його думку, більшість населення не здатна до творчості, розуміння сутності історичного, політичного, соціального розвитку, і тому цю роль виконує лідер.

Своєрідне тлумачення лідерства дав німецький мислитель К. Маркс, визначаючи лідера як особу, якій властиві уміння, знання, авторитет, організаторський талант і яка є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

У політичній науці існує багато інших *теорій, концепцій і трактувань лідерства*.

Теорія рис лідерства. За цією теорією лідер повинен володіти певними рисами. Він має глибше та масштабніше мислити, вміти швидко знаходити вихід із певних ситуацій тощо. Якісна перевага — це продуктивність ідей. Людина мусить оволодіти вмінням уникати, а в разі необхідності розв'язувати конфлікти; мати «підхід» до людей, до їхніх проблем і питань, що потребують вирішення. Лідера характеризують високий рівень інтелекту, нестандартне мислення. Усе це має витворити нову якість, що забезпечує лідерові здатність уміло вирішувати весь комплекс проблем, беручи до уваги не лише поточну ситуацію, а й можливі наслідки своїх дій у майбутньому. Нову ідею лідер повинен або вдосконалити, або відкинути.

Ситуаційна концепція. Лідер діє в межах певної ситуації, він необхідний як рушій, що розв'язує актуальну для певного періоду проблему.

Теорія послідовників. Політичне лідерство розглядається як особливі відносини між лідером і підлеглими або тими, хто його обрав чи на нього впливає. Ці відносини можуть бути односторонніми (коли впливає лідер), що залежить від рівня концентрації влади в лідера та рівня його політичної ваги, а також особистих якостей; двосторонніми, коли на лідера впливають його послідовники, а не тільки лідер впливає на них.

Психологічні концепції лідерства. Вони ґрунтуються на вченні З. Фрейда. Згідно з ним в основі лідерства — певне лібідо, здебільшого підсвідоме почуття сексуального характеру. Воно виявляється в бажанні перебороти певні комплекси й табу, досягти більшого. Лідерові необхідно підтримувати врівноважені стосунки з масою, бути здатним стримувати її агресивні настрої.

У політологічному аспекті лідерство визначають: як вплив на інших людей; як управлінський статус, тобто позиція, пов'язана з винесенням управлінських рішень; як зразок поведінки та організації певної групи осіб і здатність реалізувати їхні вимоги в державних структурах; як бізнес, підприємництво в межах політичного ринку. В загальнополітологічному означенні політичне лідерство — це суспільно-політичний інститут (процес), за якого одна, а іноді й декілька осіб беруть на себе роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, політичної партії, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому. Політичний лідер трактується в політології як керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, певної громади тощо; як популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення спільної мети.

Політичного лідера не можна ототожнювати з вождем, який не піднімає масу до свого рівня, а опускається сам до рівня маси, служить не державі чи

нації, а певним групам, що висунули його і підтримують на політичній арені; вождь звертається до людини з натовпу, діяльності — насилля, маніпуляції поведінкою людей, зневажливе ставлення до особистості.

У сучасних політологічних концепціях функціонують різні критерії класифікації лідерства. Лідерів поділяють:

— за мірою впливу на суспільство: на реальних («лідери-герої»); на менеджерів, які не мають яскраво вираженого впливу на перебіг подій у суспільстві;

— за психологічними рисами і типами поведінки: а) щодо ставлення до власного впливу й можливостей (лідер-ідеолог і лідер-прагматик); б) стосовно своїх прихильників — лідер-харизматик (формує волю виборців) і лідер-представник (виражає волю тих, хто його висунув); в) щодо супротивників — лідер-угодовець (залагоджує конфлікти, обминає гострі кути) і лідер-фанатик (бажає загострити конфлікт або знищити супротивника); г) за способом оцінки здібностей — відкритий лідер та лідер-догматик.

Вищеназвані чотири дихотомії «чистих» лідерів визначив польський політолог Є. Вятр. Вони, на його думку, виявляються в різних комбінаціях.

У марксистській науці лідерів поділяють: на правлячих та опозиційних; буржуазних і пролетарських; кризових і рутинних. *За стилем керівництва і політичною системою вирізняють:*

— диктаторський тип лідера, який прагне досягти своєї мети, спираючись на страх покарання;

— демократичний тип лідера, що спирається не лише на свої якості та авторитет, а й підтримує дух співробітництва, співучасті в обговоренні питань;

— автократичний тип лідера, який повинен володіти високими професійними та особистими якостями, аби перемагати опонентів.

Виокремлюють ще плутократичний тип лідера (часто це лідери «тіньової» економіки); лідера-популіста, який спирається на популярні сьогоднішні бажання, проблеми, пропонує прості й найбільш загальноприйнятні (на рівні розуміння мас) способи виходу зі складних ситуацій; лідера-професіонала (лідер постіндустріального суспільства), повага й довіра до якого базуються на його компетентності, особистій поведінці, ставленні виборців до нього. Лідер-професіонал повинен вміти визначати пріоритетні цілі, давати науковий аналіз певної проблеми, будувати ієрархію проблем та визначати способи їхнього вирішення.

Політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функції: об'єднання суспільства навколо загальних цілей; схвалення та

здійснення компетентних політичних рішень; зв'язок влади і підвладних структур, послаблення емоційної відчуженості між двома частинами державного механізму; підтримання чи пропагування соціального оптимізму; легітимація наявного суспільно-політичного устрою. Соціальна значущість політичного лідерства залежить від рівня політичної культури й активності мас суспільства.